

3) недостатньо чітко визначено вагу КПІЗ у підсумковій оцінці за курс;

4) несистематичність роботи студента над виконанням завдань КПІЗ протягом семестру, звичка до здачі стандартного реферату наприкінці семестру замість спроби створення самостійного аналітичного продукту;

5) час на перевірку завдань КПІЗ не передбачено в академічному навантаженні викладача.

Зростання навчально-методичної ваги самостійної роботи студента вимагає активізації роботи з подальшого пошуку ефективних форм організації індивідуального навчання студента та його оцінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вища освіта України і Болонський процес / Степко М. Ф., Болюбаш Я. Я., Шинкарук В. Д., Грубінко В. В., Бабин І. І. ; [за ред. В. Г. Кременя]. – Тернопіль : Видавництво «Навчальна книга – Богдан», 2004. – 382 с.
2. Грубінко А. Формування історико-правових компетенцій у майбутнього правника / А. Грубінко // Юридичний журнал. – 2009. – № 11. – С. 123–127.
3. Про вищу освіту : Закон України від 01 липня 2014 року № 1556-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 37–38. – Ст. 2004.
4. Грубінко В. В. Стратегії модернізації організації та змісту вищої освіти в контексті реалізації Болонських принципів / В. В. Грубінко, А. В. Грубінко // Вища освіта України – Додаток 3. – К. : Гнозис, 2008. – С. 91–101.
5. Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн : Навчально-методичний посібник. Словник-довідник / А. В. Грубінко. – Тернопіль : Видавництво ТНПУ ім. Володимира Гнатюка, 2015. – 124 с.
6. Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн : Навчальний посібник / А. В. Грубінко. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2014. – 656 с.

УДК 340.13

ДО ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО АСПЕКТУ ПОНЯТТЯ ЗАКОНУ В КОНТЕКСТІ ПРАВА TERMINOLOGY ASPECT OF CONCEPT OF LAW IN THE CONTEXT OF RIGHT

Риндюк В.І.,
к.ю.н., доцент,

доцент кафедри теорії та історії держави і права

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

У статті на основі дослідження визначень терміна «закон», що наявні в тлумачних та енциклопедичних словниках, автор робить висновок, що слово «закон» використовується в наступних трьох основних значеннях: природний закон, соціальний закон та юридичний закон. Термінологічний аналіз визначень поняття закону з позиції традиційної формальної логіки дає можливість зробити висновок, що названі три значення терміна «закон» (природний закон, соціальний закон та юридичний закон) є взаємозалежними феноменами та знаходяться у родово-видовому відношенні. Однак для формування поняття закону в контексті права (юридичного закону) необхідно перейти до діалектичної логіки та розглянути поняття закону як таке, що містить у собі елемент загальності, елемент особливості та елемент одиничності.

Ключові слова: закон, природний закон, соціальний закон, юридичний закон, формальна логіка, діалектична логіка.

В статье на основе исследования определений термина «закон» в толковых и энциклопедических словарях автор делает вывод, что слово «закон» используется в следующих трех основных значениях: природный закон, социальный закон и юридический закон. Терминологический анализ определений понятия закона с позиции традиционной формальной логики дает возможность сделать вывод, что названные три значения термина «закон» (природный закон, социальный закон и юридический закон) – взаимосвязанные феномены и находятся в родово-видовом отношении. Однако для формирования понятия закона в контексте права (юридического закона) необходимо перейти к диалектической логике и рассмотреть понятие закона как содержащее в себе элемент всеобщности, элемент особенности и элемент единичности.

Ключевые слова: закон, природный закон, социальный закон, юридический закон, формальная логика, диалектическая логика.

The article is devoted research the definitions of term «a law», that contained in explanatory and encyclopedic dictionaries. On the basis of analysis of these definitions of term «a law» the author of the article draws conclusion, that they all boil down to three basic meanings. At first, «a law» in the meaning of natural laws, as permanent and necessary communications between objects, phenomenon or processes. Secondly, «a law» in the meaning of social laws as rules, norms, positions, orders, requirements, principles, dogmas and others like that, that regulate the conduct of people. Thirdly, «a law» in the meaning of legal laws as compulsory rule, normative act which it has the greatest legal force, it is set higher public authority.

From position of traditional formal logic three meanings of term «a law» (natural law, social law and legal law) are interdependent the phenomena and correlated as genus and kind. However, one terminology analysis of definitions of term «a law» from position of traditional formal logic not enough. We did not get a single clear meaning generic concept about the concept of «a legal law», nor of specific features that distinguish it as a separate legal phenomenon.

This is due to the limitations of cognitive abilities, which has formal logic, and leads to the need to move to another – dialectic – logic. From point of dialectical logic any concept contains the moment of generality, moment of specialty and moment of individuality. So, for finding out concept of legal law is necessary to definition concept of law as general, special and individual. Essence of legal law must be examined in the context of that generality to which he belongs and with which he is correlated through one of its special spheres.

Key words: law, natural law, social law, legal law, formal logic, dialectical logic.

В сучасних концепціях праворозуміння нерідко розрізняються поняття права та закону, правовий та неправовий закон. При цьому, якщо поняття права залишається гостро дискусійним, то щодо поняття закону утвердилася думка

про його більш-менш однозначне розуміння. Стосовно різних типів праворозуміння в юридичній літературі звертається увага на те загальне, що властиве їм, а саме – дуалізм у розумінні феномена «право», намагання різних авторів

теоретично вирішити («примирити») протиріччя деякого об'єктивно існуючого, незалежного від волі людини, начала з силою людського волеустановлення. Антагонізм цих двох начал, вказує П. Оль, виступає як протиставлення (зіставлення) природного і позитивного права, божественного і людського права, офіційного права і традиції, права і закону тощо. Притаманний вказаним теоріям дуалізм, на думку автора, є нічим іншим, як проявом філософської проблеми співвідношення необхідності та свободи в процесі соціального розвитку [1, с. 77-79].

Не погоджуючись із цим, О. Ющик пов'язує зазначений дуалізм з переходом правової науки у процесі її розвитку від емпіричних теорій до теорій пояснюючих. Недостатність емпіричного опису правових явищ, процесу «людського волеустановлення» і потреба глибше проникнути у природу права зумовили необхідність сконструювати своєрідний «внутрішній світ права», деяке «об'єктивно суще, незалежне від волі людини начало» у праві. Саме цією необхідністю, вважає автор, викликані ідеї конструкції «природного права», «божественного права», «інтуїтивного права» тощо, що так або інакше протиставляються «позитивному праву». У цьому, а не в «прояві філософської проблеми співвідношення необхідності й свободи в процесі соціального розвитку» полягає причина існування дуалізму в праворозумінні. Адже, якщо визнати, що свобода в процесі розвитку суспільства розширює свої межі в її співвідношенні з необхідністю (а це незаперечний факт), то, дотримуючись логіки «дуалістів», доведеться визнати, що «закон» цілком закономірно наступає на «право», витискаючи його з права; тобто «закон» перетворюється у «заперечення» права, його «могильник», що аж ніяк не відповідає ані поняттю права, ані поняттю закону. Поняття «закон» у такому разі просто стає тотожним сваволі [2, с. 155-157].

Відтак з'ясується, що і категорія закону потребує більш ретельного дослідження. Залишаючись поки в тіні суперечок щодо сутності права, вказує Б. Шалютін, категорія закону здається багатом більш ясною та визначеною, однак насправді така думка є хибною; тут назріла необхідність ґрунтовного категоріального аналізу, що неминуче позначиться на розумінні і права, і держави, і співвідношення їх із законом та одне з одним.

Прийнято вважати, стверджує далі автор, що існує два основних значення поняття «закон». Перш за все, це фундаментальна загальнонаукова категорія. В такому розумінні говорять про закони природи, суспільства, мислення тощо. Друге значення в різних енциклопедіях і словниках наводиться з позначкою «юр.» (юридичний). Виходить досить дивна ситуація. Математичний і логічний, фізичний, хімічний і біологічний, навіть економічний, соціологічний та історичний закони – це одне (варіації, модуси одного), а юридичний – щось принципово інше. Тут ми маємо або якийсь термінологічне непорозуміння (яке має бути прояснено), або реальну проблему, яка тим більше потребує свого вирішення [3, с. 79]. У зв'язку з цим існує потреба насамперед з'ясувати термінологічний аспект поняття закону в контексті його відношення до права.

Слово «закон» походить від старослов'янського та праслов'янського «закон», первісно «початок; початкове рішення» (можливо «обмеження») [4, с. 227]. На Русі слово «закон» використовується з XI ст. в значенні божого закону та установлень влади, протилежних традиціям [5]. Зокрема, Н. Сичинава зазначає, що спочатку, як припускають етимологи, слово «закон» мало значення: «те, з чого все починається, на чому все ґрунтується». У давньоруській мові закон трактувався як певна межа, що обмежує свободу волі або дій людини. «Закон» протиставлявся «беззаконню», тобто порушенню правил, встановлених звичаєм, церквою або княжою владою. На початку XVIII ст. сфера використання слова «закон» розширюється за рахунок його проникнення в мову філософії та природни-

чих наук. Слово «закон» починає використовуватися для позначення об'єктивно існуючих зв'язків між явищами в природі та суспільстві [6]. Зокрема, етимологічний словник української мови закріплює за словом «закон» наступні значення: «загальне правило; закономірність; сукупність догм релігії» [4, с. 227].

Академічний тлумачний словник української мови (1970–1980 р.р.) та Великий тлумачний словник сучасної української мови (2005 р.) наводять слово «закон» у таких п'яти значеннях: 1) встановлене найвищим органом державної влади загальнообов'язкове правило, що має найвищу юридичну силу; 2) загальноприйняте, установлене правило співжиття, норма поведінки; 3) основні правила в якій-небудь ділянці людської діяльності, що впливають із самої суті справи; 4) об'єктивно існуючий, постійний і необхідний взаємозв'язок між предметами, явищами або процесами, що впливає з їх внутрішньої природи, сутності; закономірність; 5) сукупність догм (основних положень) якої-небудь релігії, віровчення [7; 8, с. 396-397].

Великий тлумачний словник російської мови також трактує слово «закон» у п'яти значеннях: 1) нормативний акт, встановлення вищого органу державної влади, прийнятий в установленому порядку і такий, що має юридичну силу; 2) правило суспільної поведінки, що є загальноприйнятим, обов'язковим, непорушним; звичай (Закони честі, гостинності, пристойності. Моральні закони); 3) об'єктивно існуючий необхідний зв'язок між явищами, внутрішній істотний взаємозв'язок між причиною та наслідком, стійке відношення між явищами (Закони природи. Закони геометрії, математики, фізики. Періодичний закон у хімії. Закон всесвітнього тяжіння. Закони суспільного розвитку); 4) основне положення якої-небудь діяльності, творчості, гри тощо (Закони правопису. Шахові закони. Закони віршування); 5) система моральних і обрядових вимог, принципів якогось релігійного вчення; звід релігійних правил і норм (Православні закони. Закон Божий) [9, с. 327]. Інший тлумачний словник російської мови визначає слово «закон» у таких трьох значеннях: 1) нормативний акт вищого органу державної влади; 2) постійне та необхідне відношення, зв'язок між явищами, що існує в об'єктивному світі незалежно від людської свідомості; 3) основні правила, що впливають з властивостей якої-небудь справи і необхідні для її виконання [10, с. 152-153].

У філософській енциклопедії (1962 р.) закон трактується як необхідна, внутрішньо притаманна природі явищ реального світу тенденція зміни, руху, розвитку, яка визначає загальні етапи і форми процесу становлення та самоорганізації конкретних систем, що розвиваються, явищ природи, суспільства і духовної культури людства. «Закон є відношення ... Відношення сутностей або між сутностями». Як існуюче відношення, закон здійснюється через складне діалектичне переплетіння зв'язків взаємодії, причинних, функціональних та інших зв'язків. Зазвичай термін «закон» використовується в двох значеннях: закон як необхідний зв'язок явищ («закони природи»), («закони мислення» тощо) і закон як обов'язкове для людей суспільне встановлення («державний закон», «кримінальний закон» і т. ін.), що відображає його специфіку, яка полягає в організуючій і спрямовуючій функції закону [11, с. 149].

У філософському енциклопедичному словнику 1983 р. закон визначено як необхідне, істотне, стійке, повторюване співвідношення між явищами. Закон виражає зв'язок між предметами, складовими елементами даного предмета, між властивостями речей, а також між властивостями усередині речі [12, с. 188]. А за філософським енциклопедичним словником 2002 р. закон – це протилежність хаосу. Закон і хаос – категорії, що дають змогу фіксувати єдність таких суперечливих сторін буття, як повторюваність, стійкість, регулярність, істотність, необхідність, упорядкованість, загальність, з одного боку, і випадковість, непев-

редбаченість, безладність, нерегулярність, неістотність, нестійкість, з другого. Категорія закону формувалась у контексті уявлень про організуючі функції людини, держави та юридичних норм, перенесення цих уявлень (найчастіше під час становлення політичної системи суспільства) на світовий універсум у вигляді ідеї надлюдської впорядкувальної сили [13, с. 220].

Нова філософська енциклопедія 2010 р. наводить такі чотири варіанти значень закону: 1) необхідний зв'язок (взаємозв'язок, відношення) між подіями, явищами, а також між внутрішніми станами об'єктів, що визначає їх стійкість, виживання, розвиток, стагнацію або руйнування; 2) твердження, які претендують на відображення значених зв'язків і, як правило, входять до складу наукових теорій; 3) аксіоми і теореми теорій, що їх предметом розгляду є об'єкти, зміст і значення яких задається самими цими теоріями; 4) деякі, такі, що виробляються і певним чином підтримуються людським співтовариством і його інститутами, вимоги та нормативні приписи, які повинні виконувати фізичні, юридичні особи та інші суб'єкти моралі і права. Під законом у значенні (1) мають на увазі об'єктивні зв'язки явищ і подій, що існують незалежно від того, відомі вони кому-небудь чи ні. Ці закони, щоб відрізнити їх від законів у значенні (2), часто називають об'єктивними закономірностями. Закони ж у значенні (2), які представляють собою твердження, що відображають ці закономірності в природній або штучній мові, називаються просто законами або законами науки. Закони у значенні (3) – це головним чином твердження логічних і математичних теорій. Закони типу (4) – це ті, що виробляються людським співтовариством або прийняті державними або міжнародними інститутами, які мають на це право, норми та встановлення, що регулюють поведінку, права і обов'язки суб'єктів моралі і права (моральні закони, державні закони, кримінальні закони, міжнародні закони) [14, с. 34-35].

Аналізуючи наведені вище трактування закону, ми робимо висновок, що усі вони зводяться до трьох основних значень. По-перше, «закон» у значенні природних законів, як постійних і необхідних зв'язків (взаємозв'язків, відношень, співвідношень, закономірностей) між предметами, явищами або процесами. По-друге, «закон» у значенні соціальних законів, як різного роду правил, норм, положень, приписів, вимог, принципів, догм, що регулюють поведінку людей. По-третє, «закон» у значенні юридичного закону, як загальнообов'язкового правила, нормативного акта, що має найвищу юридичну силу, встановленого найвищим органом державної влади.

Постає питання: чи названі три значення (природний закон, соціальний закон та юридичний закон) відбивають незалежні один від одного феномени, чи вони виражають дещо єдине, є спорідненими, однорідними і взаємозалежними, тобто знаходяться у родово-видовому відношенні?

Для відповіді на поставлене запитання розглянемо наведені визначення закону, перш за все, з позиції традиційної формальної логіки як науки про закони і форми правильного мислення, згідно з якою правильність розмірковування визначається тільки його логічною формою (способом зв'язку змістовних суджень) або структурою і не залежить від конкретного змісту суджень [15, с. 10]. Формальна логіка покликана дати відповідь, якою має бути структура думки, щоб вона була істинною і правильно відтворювала дійсність [16, с. 21].

З точки зору формальної логіки, визначення (дефініція) – це логічна операція, яка встановлює значення терміну. Класичним видом визначення, яким користуються всі науки, зокрема і юридична, є визначення понять через рід і видову відмінність. При цьому визначенні визначуване поняття підводиться під друге, більш широке, що є найближчим до нього родом, і вказуються ознаки, якими відрізняється визначуване поняття від інших понять даного

роду. Ознак, які утворюють видову відмінність, має бути вказано у визначенні стійки, щоб вони разом з родовою ознакою виражали сутність визначуваного предмета і їх було достатньо для відмежування його від усіх схожих предметів [16, с. 49-50].

Серед наведених вище визначень закону є також утворені за допомогою такої логічної операції, як визначення предмета через його протилежність, коли закон означає дещо протилежне беззаконно, порушенню правил, сваволі, хаосу.

Найбільш широко закон трактується як загальний, необхідний, істотний, стійкий, постійний, повторюваний зв'язок, відношення (взаємозв'язок, взаємодіювання) між явищами. При цьому слова «зв'язок» і «взаємозв'язок», «відношення» і «взаємодіювання» є, відповідно, синонімами і в словниках визначаються одне через одне. Так, зв'язок – співвідношення між різними факторами, явищами, подіями і т. ін., заснованими на взаємозалежності і взаємообумовленості [8, с. 450]; взаємозв'язок – взаємний зв'язок між двома чи багатьма особами, явищами, предметами і т. ін. [8, с. 125]; відношення – взаємозв'язок між предметами, явищами [8, с. 175]; співвідношення – взаємне відношення, взаємний зв'язок, взаємна залежність різних величин, предметів, явищ [8, с. 1366]. А слово «закономірність», через яке також визначається термін «закон», розглядається як постійний, регулярний, стійкий, необхідний зв'язок: «закономірність – об'єктивно існуючий, постійний і необхідний взаємозв'язок між предметами, явищами або процесами, що випливає з їхньої внутрішньої природи, сутності явищ [8, с. 397]; відносно стійкий і регулярний взаємозв'язок між явищами і об'єктами реальності, що виявляється в процесах зміни і розвитку» [14, с. 38]. Таким чином, закон визначається як різновид зв'язку, відношення, які є загальними, необхідними, істотними, стійкими, повторюваними.

Слід звернути увагу й на те, що в деяких словниках слова «закон» і «закономірність» трактуються як синоніми. Наприклад, у статті Філософського енциклопедичного словника, яка визначає поняття закономірності, зазначено: «закономірності (закони)» [13, с. 220-221]. А у Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «закономірність» визначається через поняття «закон» [8, с. 397]. Також слова «закон», «закономірність» мають однаковий корінь «закон» і спільне лексичне значення, є спорідненими, однокореневими (спільнокореневими).

Щодо закону у значенні соціальних законів, то він кореспондується з такими словами як «норма», «правило», «положення», «вимоги», «встановлення» («установлення»), що також у словниках визначаються одне через одне. Так, норма – звичайний, загальноприйнятий, узаконений, обов'язковий порядок, стан і т. ін.; закон, правило поведінки людей у суспільстві; загальноприйняте правило в мові, літературі і т. ін. [8, с. 792]. Правило – 1) положення, яким передається якась закономірність, стале співвідношення певних явищ; 2) принцип, яким керуються у співжитті, у праці, в поведінці і т. ін. Звичай, властивий якійсь групі, колективі людей; 3) зібрання якихось положень, що визначають порядок ведення або дотримання чого-небудь [8, с. 1100]. Положення – зведення правил, законів і т. ін. з певного питання [8, с. 1037]. Припис – 1) певний порядок, установлений керівними органами держави, установи, підприємства і т. ін.; 2) правило, покладене в основу якого-небудь вчення, моралі, ідеологічного напрямку і т. ін.; канон. Правило співжиття, норма поведінки; 3) вказівка або порада діяти певним чином; настанова. Встановлена норма в мові, літературі, мистецтві. Вимога, обумовлена чим-небудь; 4) основні правила в якій-небудь ділянці людської діяльності, обумовлені її сутністю; закони [8, с. 1126]. Вимога – норми, правила, яким хто-, що-небудь повинні підлягати [8, с. 141]. Отже, для визначення закону у значенні

соціального закону залучаються поняття норми, правила, порядку, закономірності, співвідношення тощо.

Щодо юридичного закону, то він видається більш конкретним і вузьким поняттям, ніж поняття природного та соціального закону. Юридичний закон визначають через такі поняття і ознаки, як загальнообов'язкове правило, нормативний акт, що мають найвищу юридичну силу, встановлені найвищим органом державної влади.

Разом з тим, формально-логічний підхід до терміно-логічного визначення закону у сфері права виявляється недостатнім, оскільки ми не отримуємо єдиного чіткого значення ані родового поняття щодо «юридичного закону», ані тих видових ознак, які вирізняють його як самостійний правовий феномен. Тут залишається місце і для синонімів, і для близьких за своїм значенням слів, що не відповідає значенню слова «термін» – як такого слова чи словосполучення, яке точно позначає наукове поняття. Це пов'язано з обмеженістю тих пізнавальних можливостей, які має формальна логіка, зумовлюючи необхідність переходу до іншої – діалектичної логіки.

З точки зору діалектичної логіки, будь-яке поняття як таке містить у собі елемент загальності, елемент особливості та елемент одиничності. У зв'язку з цим С. Труфанов розкриває Гегелівську систему понять «загальне – особливе – одиничне» наступним чином: «При такому розумінні сутність кожної окремої речі повинна розглядатися вже

тільки в контексті тієї загальності, якій вона належить і з якою вона співвідноситься через одну з її особливих сфер. У цьому випадку мислення має будувати пізнання одиничних речей, виходячи вже з єдності всіх притаманних їм моментів поняття: одиничного, особливого і загального. Такий рівень мислення називається розумним мисленням, або просто – розумом» [17].

Діалектична логіка є вищим ступенем у розвитку логічної науки, що, як і формальна логіка, вивчає мислення, проте з іншого боку й іншими методами. Формальна логіка досліджує структуру готових, таких, що склалися, логічних форм, не цікавлячись їх генетичними зв'язками і взаємопереходами; діалектична ж логіка вивчає форми мислення у їх зв'язках, переходах, у розвитку, русі. У процесі пізнання на рівні абстрактного мислення має місце постійне поєднання двох моментів – формального дотримання тотожності в кожному акті думки і діалектичного спрямування думки в цілому [16, с. 21-22].

З цього належить зробити висновок, що для з'ясування поняття закону в контексті права необхідним є визначення поняття закону як трьох його моментів – загального, особливого та одиничного, і дослідження у цьому аспекті трьох загальних значень закону, отриманих нами шляхом аналізу його термінологічних тлумачень. Але таке дослідження виходить за межі предмета даної статті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Оль П. А. Правопонимание : от плюрализма к двуединству : Монография / П. А. Оль. – Спб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. – 243 с.
2. Ющик О. І. Метод діалектичної теорії права як критерій її наукової новизни / О. Ющик // Право України. – 2016. – № 5. – С. 155–163.
3. Шалютин Б. С. Закон и закон (юр.) / Б. С. Шалютин // Государство и право. – 2007. – № 4. – С. 79–83.
4. Етимологічний словник української мови : В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; Редкол. : О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 2 : Д – Коці / Укл. : Н. С. Родзевич та ін. – 1985. – 572 с.
5. Семенов А. В. Этимологический словарь русского языка / А. В. Семенов. – М. : Изд-во «Юнвес», 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://evartist.narod.ru/text15/012.htm>.
6. Сичинава Н. Г. Слово «закон» в древности и сегодня / Н. Г. Сичинава // Язык и право : актуальные проблемы взаимодействия : сборник материалов конференции [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ling-expert.ru/conference/langlaw3/sichinava_ng.html.
7. Академічний тлумачний словник української мови (1970–1980 р.р.). Т. 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/zakon>.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Перун, 2005. – 1728 с.
9. Большой толковый словарь русского языка / Сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб. : «Норинт», 2000. – 1536 с.
10. Ушаков Д. Н. Толковый словарь современного русского языка / Д. Н. Ушаков. – М. : «Аделант», 2013. – 800 с.
11. Философская энциклопедия. В 5-ти томах / Гл. ред. Ф. В. Константинов. – Т. 2 : Дизъюнкция – Комическое. – М. : Государственное научное издательство «Советская энциклопедия», 1962. – 576 с.
12. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред. : Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М. : Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.
13. Філософський енциклопедичний словник / Редкол. : В. І. Шинкарук (голова) та ін. ; НАН України. Ін-т філософ. ім. Г. С. Сковороди. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
14. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии Российской акад. наук ; Гл. ред. В. С. Степин. – 2-е изд., испр. и доп. – Т. 2 : Е – М. – М. : Мысль, 2010. – 634 с.
15. Логіка : навчально-методичний посібник / Я. І. Пасько, В. В. Білецький, М. Є. Савенкова, В. В. Бурєга / Заг. ред. Бурєга В. В. – Донецьк : ДонДДУ, 2004. – 75 с.
16. Жеребкін В. Є. Логіка : Підручник. – 9-те вид., стер. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2006. – 255 с.
17. Труфанов С. Н. «Наука логики» Гегеля в доступном изложении / С. Н. Труфанов. – Самара, 1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vikent.ru/enc/1642/>.